

UOT: 821.512.162(091)

Şəfa Əliyeva *

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA PAUZANIN BƏDİİ-ESTETİK FUNKSIYASI

Xülasə

Azərbaycan dramaturgiyasında Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri istər dili, istərsə də üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərindəki pauzalar sistemi də yaddaqalandır. Burada pauza bəzən xarici hərəkəti vurğulamağa yönəlmiş halda, bəzən də personajın daxili vəziyyətini önə çəkir. Pauza mətnin özünəməxsus forması kimi özünü göstərir. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında pauza psixoloji cəhətdən mürəkkəb personajların yaradılmasında əsas vasitələrdən biridir. Ədibin yaratdığı pauzalar emosionaldır, onlar dolayı yolla personajın daxili vəziyyətinə aydınlıq gətirir, onun mənəvi zənginliyini qabarıq şəkildə əks etdirir.

Filologiyada pauzanın problemləri daha genişdir. Humanitar elmlərdə pauza ədəbi-nəzəri, linqvistik və teatrşünaslıq istiqamətində kompleks, çoxaspektli və müxtəlifönlü yanaşma tələb edir. Biz bu işdə bədii mətndə, daha dəqiq desək dramatik mətndə pauzanın rolunu tədqiqatə cəlb etmişik.

Açar sözlər: dram, dramatik nitq, pauzalar sistemi

LITERARY-AESTHETIC FUNCTION OF PAUSE IN AZERBAIJANI DRAMA AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Summary

Idea and content, plot, fabula (story) of the artistic text in the drama has a special effect on the location of the pause.

If the action is determined by the plot or words that transmit it, then all pauses are unimportant, even useless. Because they push him and sometimes hold him.

If we tie the drama with the main character and conflict, we will see that the pause in their technology of expression has its particular importance. Movement and characters in the drama develop differently during a pause. Analysis of the pauses allows us to detect a deep internal conflict hidden behind external inaction.

The pause determines its function with the action and between two and more dialogical places. Our main goal is to show the functionality of the pause in dramatic speech.

Key words: drama, dramatic speech, pauses system

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ И ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ПАУЗЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Резюме

Идея и содержание, фабула, сюжет и т.д. художественного текста в драме оказывают особое влияние на местоположение паузы.

Если действие определяется фабулой или словами, которые ее передают, то все паузы несущественны, даже бесполезны. Потому что они подталкивают его и иногда задерживают.

Если мы свяжем драму с главным характером и конфликтом, мы увидим, что пауза в их технологии выражения имеет особое значение. Движения и персонажи в драме развиваются по-разному во время паузы. Анализ пауз позволяет нам обнаружить глубокий внутренний конфликт, скрытый за внешним бездействием.

Пауза определяет свою функцию с действием и внутридиалогическими местами. Наша главная цель – показать функциональность паузы в драматической речи.

Ключевые слова: драма, драматическая речь, система пауз

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: shefa_eliyeva@hotmail.com

Giriş. Tədqiqatçılar uzun müddət dramın əsas komponentlərindən olan çıxışa, səhnə dialoquna və hərəkətə daha çox diqqət yetirirdilər. Belə hesab edilirdi ki, ifadə olunmuş fikirlərdə, sözlərdə qəhrəmanın mənəvi əzab və narahatlıqlarının ifadəsinin aydınlığını, birbaşa və sərbəst əks etdirmək baxımından emosional hərəkətlər daha qabarıq təsvir edilməlidir. Dram əsərində obrazın psixoloji görünüşünün ən yüksək dəqiqliyi tələb edilirdi. Hisslərin təsiri ilə əhvalın dəyişməsi, çətinliklə yaranmış yeni duyğuları, təəssüratları, anlaşılmaz hissləri dramatik formaya sığdırmaq və onu bir qəlibə salmaq çox çətinidir.

Q.E.Lessinq dramda hərəkətin ardıcıl şəkildə əlaqəli olan xarici (hadisələr və ətrafda baş verənlər) və daxili (personajın fikirləri və hissləri) formalarını fərqləndirirdi [1]. Dramın əsas predmeti kimi qeyd edilən hərəkət – sözün ilkin mənasındakı kimi fiziki baxımdan nəzərdə tutulmur. Söz və hərəkət hər ikisi birlikdə fikrin ifadə vasitələrinə çevrilir.

S.V.Vladimirov qeyd edir ki, dramın mahiyyəti hərəkətdir [2]. Lakin onun bu fikrini hər kəs yekdilliklə qəbul etmir. V.Volkenşteyn "Dramaturgiya" adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, söz dramaturgiyada hərəkətlər sırası, yəni hərəkət zəncirində fəaliyyət göstərir. Çünki söz hərəkətə bərabərdir, onunla eyniləşir, başqa sözlə, söz – şifahi hərəkətdir [3]. L.Ukolova da bu fikri təsdiqləyərək belə yazır: "Dramaturgiyada hərəkət söz vasitəsilə ifadə olunur. Söz özü-özlüyündə hərəkətdir, davranışdır" [4].

V.Volkenşteyn və L.Ukolovanın fikirlərinə əlavə olaraq V.Lagutin söz haqqında yazır: "Dram effektiv xarakter daşıyır: Burada personajlar tərəfindən verilmiş sözsüz hərəkətlər deyil, sözün özünün effektivliyi nəzərdə tutulur" [5].

Dramaturgiyada əsas məsələlərdən biri də hərəkətin problemi, dramatik nitqin təşkilinin spesifikasiyi və funksional şəkildə dialoqdan asılı olmayan remarkalar sistemidir.

Əlbəttə, hadisə və hərəkətin dialoq formasında təzahürü dramaturgiyanın əsas özünəməxsusluğudur. Dramatik fəaliyyətin inkişafı personajların müxtəlif dialoji çıxışlarında həyata keçirilir. Aristotel də dramaturgiyada hərəkətin xüsusi xarakterini, sözə çevrilən aşkarlıq formasını vurğulayırdı [5, s.17-18]. Onun bu fikrinə əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, dramaturgiyanın strukturunda fasilə sözə, hərəkətə qarşı deyil. Söz, fasilə, remarka və dialoq bir-biri ilə əlaqələndirilir: kəskin bir fikir, emosional münasibət bəzən sözlə ifadə olunur, bəzən də sükutla fasilə verilir.

Sözlə ifadəsi mümkün olmayan bir çox məqam və ya gizli eyham sükutla vurğulana bilər. Dialoq içərisində baş verənlər pauzalar sistemi ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir.

Pauza dramatik bir hərəkətə qarşı deyil, əslində, onun forması hesab edilir. Dramanın mahiyyəti hərəkət və hərəkətlər sistemidir. Lakin söz və pauza haqqında danışarkən, onları bir-birindən ayrı təsvir etmək, digərinə nisbətən birinə daha çox ağırlıq yükləmək doğru deyil.

Danışiq pauzası özünün bütün növləri ilə çətin və müxtəlif istiqamətlidir. Onun aşağıdakı əsas növlərini fərqləndirmək lazım gəlir: Pauzalar nisbəti, danışiq melodiyası, ləhcələrin nisbəti (məntiqi, emosional, ritmik), danışiq tempi.

Danışiq pauzaları bir-birindən cümlə və məna hissələrinin köməyi ilə ayrılan, tələffüz olunan səs fasilələridir. Cümlə daxilindəki və ya məna hissələrindəki sözlər pauza ilə ayrılır, birlikdə xüsusi tələffüz edilir və mənasına görə tanınır.

Pauza kimi melodiya da hər şeydən öncə nitqin məntiqi məzmunu ilə bağlıdır, onu təhlil və təyin edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hadisələr hansı vəziyyətə çatır ki, pauza yaranır. Bəzən ətrafa söylənilən, lakin cavab alınmayan suallar da pazaya səbəb olur.

Dramaturgiyada bədii mətnin ideya və məzmunu, fabulası pauzanın işlənmə yerinə öz təsirini göstərir. Əgər hərəkət fabula və ya intriqa ilə müəyyənləşsə, o zaman bütün pauzalar əhəmiyyətsiz, hətta faydasız olardı. Çünki onlar razvyazkaya təkan verir, bəzən isə təxirə salır.

Əgər dramda hərəkəti ilk növbədə xarakter və konfliktin aşkarlanması ilə əlaqələndirsək, o zaman pauzanın xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Dramda hərəkətlər və xarakterlər pauza za-

manı təəccüblü bir şəkildə inkişaf edir. Pauzanın təhlili bizə xarici hərəkətsizliyin arxasında gizlənmənin dərin daxili konfliktli aşkarlamağa imkan yaradır.

Remarka hərəkət və dialoqla təyin edilir. Bizim əsas məqsədimiz pauzanın dramatik nitqdəki funksional imkanlarını göstərməkdir.

Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında dialoqun ənənəvi strukturu ilə əlaqəli olan pauza və remarkalarda müəyyən özünəməxsusluqlar önə çıxır. Dialoqda tərəflərdən biri susduqda pauza cavabı əvəzləyir, replikanın funksiyasını tamamlayır və iştirakçının reaksiyasının təsvirini verir (baxış, jest, mimika vasitəsilə). Müəyyən müddət keçdikdən sonra isə bütün hadisələrə ayna tutulur. Personajlar rollarını dəyişirlər, ifadəli, təsirli pauza digər obrazın nitqi zamanı özünü göstərir.

Cümlələrarası puzada cümlə daxilindəki və ya məna hissələrindəki xüsusi sözlər ayrılır, birgə tələffüz edilir və mənasına görə tanınır. Son dövrlərdə əlyazma və çap olunmuş mətnlərdə danışıq puzaları üç nöqtə, vergül, nöqtəli vergüllə qeyd edilir. Lakin canlı, şifahi danışıq zamanı cümlənin bir hissəsini digərindən fərqləndirmək üçün durğu işarələrindən istifadə edilmir. Bu nitqdəki fasilə ilə üzə çıxır.

Danışıq intonasiyasında belə puzalardan bəziləri cümlənin məntiqi məzmununu dəqiqləşdirir və məntiqi pauza formasında özünü göstərir. Pauza intonasiyanın ən mühüm tərəfidir. Bunsuz mənalı nitq təsəvvür edilə bilməz. Puzaların yanlış yerləşdirilməsi onun məntiqi mənasını təhrif edir.

Danışıq intonasiyasının digər bir tərəfi də onun melodiyasıdır. Adətən bu termin ifa və instrumental musiqiyə tətbiq edilir. Lakin tələffüz zamanı istifadə etdiyimiz insan səsinin də öz melodiyası var.

Filologiyada puzanın problemləri daha genişdir. Humanitar elmlərdə pauza ədəbi-nəzəri, linqvistik və teatrşünaslıq istiqamətində kompleks, çox aspektli və müxtəlifönlü yanaşma tələb edir. Biz bu işdə bədi mətnədə, daha dəqiq desək, dramatik mətnədə puzanın rolunu tədqiqatə cəlb etmişik.

A.P.Çudakov hesab edir ki, bu üsul nərsədən gəlib və əslində puzaların mənasını "hər hansı bir dram əsəri üçün yüksək olan epizodların konsentrasiyasını zəiflətmək"də görür [6]. Onun fikrinə, pauza vasitəsilə epizodların hərəkət ritmi yavaşlayır, süni axıcılıq kəsilir, nitqin ümumi ritmində bəzən pozğunluq təəssüratı artır". Çudakovun bu fikri bir qədər mübahisəlidir. Çünki ədəbi mətnin ifadə vasitəsi olan pauza vasitəsilə biz personajın nitqindəki istənilən fasiləni, eyni zamanda onların aktiv hərəkətləri ilə yeri doldurula bilməyən fasilələri başa düşürük. Bu da öz növbəsində mətnin axıcılığı və ritminə heç bir xələl gətirmir.

Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında dialoqla ifadə oluna bilməyən hadisə və hərəkətlərin, lal, sözsüz səhnələrin məzmununu aydınlaşdıran remarkalara da tez-tez təsadüf olunur. "Bu cür remarkalar, ən çox geniş, mürəkkəb kütləvi səhnələri hərtərəfli izah etmək, hadisələri məntiqi cəhətdən bir-birinə bağlamaq, ictimai ideyanı, tiplərin psixologiyasını, əhvali-ruhiyyəsini yaxşı aydınlaşdırmaq məqsədini güdür" [7, s.46].

Puzaların – onların mətnədəki müddəti və mənasına görə ciddi fərqləri var:

Uzun puzalar (hər kəs səssiz); vasitəli (dolayı) pauza (qəhrəmanların nitqini yarımçıq qoyan yan təsirlər); personajın sözüne mötərizə daxilində müdaxilə və nəhayət, nöqtələr cərgəsi. Nöqtələr cərgəsi puzanın ən qısa davamlılıq, lakin hələ də öz dərəcəsi və əhəmiyyətinə görə zəngin görünən formasıdır. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev dramaturgiyasında tez-tez mahnı, musiqi ilə tamamlanan səslə puzadan, xarici səs-küydən istifadə edilir.

Cəlil Məmmədquluzadəni dramlarında açıq-aydın şəkildə dialoqun məntiqi-psixoloji və əlaqələndirilmiş təşkilindən daha çox hər bir personajın daxili aləminin açılması maraqlandırır.

Puzanın funksiyası həm də onun yerləşməsindən asılıdır. Onlar bu cür ola bilər:

- monoloq daxilində personajın replikasının içərisində əhvalın dəyişməsi və mövzunun əvəzlənməsi (teatrşünaslıqda buna intonasiya deyilir).

"Durun ayağa, ey allahın mömin bəndələri!" (Bir az dayanıb, bir az alçaqdan.) Ölülər! Mən sizə vəsiyyətlə eləyirəm ki, şeyxin sözüne əməl etməyəsiz. Gəlin bu kefli İsgəndərin sözünü bir yax-

şıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazırım. (Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxarıb yeyir). Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdu” [8, s.392].

– Dialoqda personajların replikaları arasında yaranan pauzalar (sükunət və ya danışığı daha çox davam etdirməmək istəyi)

“İsgəndər: Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən: (bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb) Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər: (təəccüblə başını atasına tərəf əyib) Necə?

Hacı Həsən: Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər: Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən: Hacı Rüstəm əmivinin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər: O ki, Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən: Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah” [8, s.388].

– Dialoqlar, hadisələr və səhnələri öz aralarında müəyyənləşdirən pauzalar.

“Şeyx Nəsrullah (bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa) Həzrət Davudra bə qəbristanı gəzər ifadə, mələki əzabı did ki, mürdəyə əzab mikünəd. Həzrət fərmud . (Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa). Şeyx Əhməd, danışmağa taqətim yoxdur” [8, s.16].

– Səhnə gəlişlərində müşahidə edilən pauzalar

Məhz bu prinsipləri nəzərə alaraq pauzaların 3 funksiyası qeyd edilir:

1. emosional-ifadəli; 2. kommunikativ; 3. süjet-kompozisiya.

Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında pauzanın hər üç funksiyası özünü göstərir. Şübhəsiz ki, bu üç funksiya birlikdə vəhdət və harmoniya təşkil edir. Bu funksiyalar bəzi hallarda üst-üstə düşə və bir-birilə əlaqəli ola bilər. İstənilən pauza səhnədəki hərəkəti idarə edə, yeri gəldikdə ona lazımı mənanı yükləyə bilər. Xülasə, pauzanın dramatik və musiqili funksiyası bir-birilə əlaqəlidir və eyni zamanda səhnəni də öz təsiri altına ala bilər. Daha doğrusu, onlar tamaşaçının və oxucunun diqqətini daim nəzarətdə saxlayır və çıxışın uğurunu təmin edir. Pauza – söz, jest, obrazların mimikası kimi əsərin oxucu tərəfindən anlaşılmasında böyük rol oynayır. Bunları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, pauza bir tərəfdən məhz əsərin, tamaşanın uğurunu artırarsa, digər tərəfdən də pauza ünsiyyət, qarşılıqlı rabitə zamanı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərində İsgəndərin dəyişən əhvali-ruhiyyəsi, psixoloji vəziyyəti onun nitqinin xarakterini də dəyişdirir. Pauzanın emosional-ifadəli forması öz əksini tapır. "Ölülər" əsərində Şeyx Nəsrullah və İsgəndər, "Anamın kitabı" əsərində qardaşların replikaları arasında yaranan pauzalarda yuxarıda sadalanan pauzanın funksiyaları öz əksini tapır.

Bizim məqalədə pauza və məna baxımından remarkaya yaxınlaşan "səssizlik", "sükut", "sakitlik", eləcə də sözlərin tələffüz olunmadığı səhnə epizodları hər hansı hərəkəti və səslərlə doldurulmuş, başqa sözlə səssizliyin vəziyyətini təsvir edən bütün sözlər təqdim olunur.

Azərbaycan dramaturgiyasında Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri istər dili, istərsə də üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərindəki pauzalar sistemi də yaddaqalandır. Burada pauza bəzən xarici hərəkəti vurğulamağa yönəldiyi halda, bəzən də personajın daxili vəziyyətini önə çəkir. Dialoqun strukturu dəyişir. Pauza tez-tez verilən sualın cavabı kimi qarşımıza çıxır və bununla o, replikanın rolunu tamamlayır. İkili dialoq yaranır: 1. sözlə ifadəsi mümkün olan; 2. nitqdə söz vasitəsilə öz ifadəsini tapmayan.

Pauza mətnin özünəməxsus forması kimi özünü göstərir. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında pauza psixoloji cəhətdən mürəkkəb personajların yaradılmasında əsas vasitələrdən biridir. Ədibin yaratdığı pauzalar emosionaldır, onlar dolaylı yolla personajın daxili vəziyyətinə aydınlıq gətirir, onun mənəvi zənginliyini qabarıq şəkildə əks etdirir.

Böyük dramaturqun personajların nitqi zamanı yaratdığı pauzalar bir tərəfdən yüksək intellektə əsaslandırsa, digər tərəfdən də öz personajının əhvali-ruhiyyəsinə, narahatlıqlarını, problemə hə-

qiqi münasibətini, mənəvi mübarizəsini əks etdirməyə yönəlirdi. Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında qəhrəmanın daxili dünyasını, onun psixoloji vəziyyətini, eləcə də bəzən böyük, bəzən isə qısamüddətli hadisələr zamanı personajın real varlığını, həqiqi mövqeyini bilmək, həyatının ən mühüm anlarını təyin etmək baxımından pauza mühüm yer tutur.

Nəticə. Beləliklə, pauzalar sistemi dialoqla funksional şəkildə əlaqəlidir. Dialoqda eyni zamanda hərəkətin təsviri və obrazın keyfiyyətlərinin açıqlaması verilsə, o zaman pauza personajın xarakteristikası və dramatik hərəkətin inkişafı ilə bağlıdır və onun əsas funksiyası kimi 1. struktur təyinedici və 2. xarakteristika müəyyənedici qəbul edilə bilər.

Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında pauza haqqında yaranan sualları yazıçının janr və bədii düşüncəsindən, eləcə də onun həyat fəlsəfəsindən ayrı təsəvvür etmək olmaz.

Cəlil Məmmədquluzadə dramlarında pauzanın bütün funksiyalarını bir məqalədə şərh etmək çətinidir, xüsusilə də hər bir dram əsərində quruluşundan asılı olaraq onun istifadəsi xüsusilə fərqlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://educontest.net/ru/3151889/рол-пауз-в-драматургии-а-п-чехова/>
2. <http://www.dissercat.com/content/semantika-pauz-v-dramaturgicheskikh-tekstakh-n-v-gogolya>
3. <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=46494489>
4. <http://www.dissercat.com/content/funksii-pauzy-v-poetike-angliiskoi-novoi-dramy-dzh-b-shou-i-dzh-golsuorsi>
5. Aristotel. Poetika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
6. <https://www.portal-slovo.ru/philology/41518.php>
7. Əlimirzəyev X. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş: C.Məmmədquluzadənin həyatı, dövrü, mühiti, ədəbi-ictimai fəaliyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, “Öndər”, 2004.